

Көдөздөн чагаа
ЧУЛА
ЧЫРЫНГА
БОДАЛ

Карында кызыл
уула, сагымчага элдеп
дизин бодалар кирер. Бо
чагаан карында, чаг
уу-була кылып алганын
бүдүрүп чула чырында
бизин олур мен.

Монгуш-Тайга кожуунга
чурттап өскөн кижилер эки
турган ууле чыры, чылыг
байынардык, апаа электри
ламдалары дүң-хүн дивейи
чырып, телензорлар, көп
чуур машиналар хала чок
ажылды, радио, телефон,
солун, сөткүүдү түзүктө чок
көөп, ак-көк газтарга чок
кылып ижин турганын ам
даа-утпаан боор.

Ам бо хунерде кыпар,
чаар материалдарын өртөк
үнсөз улгудып, ону саап
айлар аргаан чок апарган
биле ол бүгү чагай чүдлөр
ууугуларган.

Сөөлү артын калган эки
чүлү электри чырым. Ам ол
бизин чүлө бичи кага чыры
рыр апарган бо. Октябрь
ай тунгучуна, ле Мугур.
Аксы суурун чурткачыл
ры кожа чыры Кары, Мугур
хемерже сууларды биле
шужуу эселенер. Каш
хонганда шоланын, эмел
генчи чындар сууларын,
дооа бөрүндөн корткан,
тапкан. Амгы ууле эвөш
биче келген кыпар чүлүдө
бизди кага кыыкшак, дүң
генде өкүрө каатары чап
чыл апарган.

Чырык өскөн соон харый,
мен шымак, чаг үзү-биле
кыптан чула кыпын алган,
ону долгандыо хурөөлөн
турар карыгыже сезикти
көрүп даяртыг хунуу иле
деп-биле Монгуш-Тайга чоңу
мавал олурлар боор.

Бистеге амгылар, чурт-
таарына таарымчалыг эки
ле чүдлөр турду. Ам ол чок,
мээ күзөтүн апарган деп
болуп олурмада, кылып ал
ган бичи чырыкчыгажым
улам карыгылап, өкүрө
бөп чыгып шымак болду.

Эртен салгы бар дээрге,
акш-тегерик чок, хаб өз-
гөндөр дээр, садыгылар
чегдирбес. Мээ кыргылачым
Самы-Монгуш дугуйында
С. А. Сары-оол чогаалтын
мынчалар бижмак: «Кара
сагыш дола берген, калыг-
бөргө үе турган деп аяй-
Харында ол сагымчы
кирди, «Сайыгылы чырып
турар, сайыралыг Мугур.
Аксы Кызыл-Хая» дигип
ырдыктын турарымыс суур
ларымчылыг сыйлыктар деп
оттары ам чырыктастан
Чүдө бо көжөнүн карагы
Иржишын дүңкө иттарын
эргич, күдүмчүдө дөмбө,
дрөз эрикти кижиян алты,
ам үе карып, карыгында
бодалымны чардыктырып
болду.

Даяртыг хунуу оореничилер
чылыг, чырык шоланынче
баарлар ири бө? Азы чакса
чекио калдыр-бир-ле таарым,
ча чок, тар өрөөлдөргө сып-
мачкык эри, дегем клязы
сактырлар боор. Чүдө
Мугур-Аксы, Кызыл-Хая
сууларда чырык шымак бө?
Тоңу кожуунда кандыг ири
ти? Чоп соунда тускай
донкал хурээл алган деп
кынадым?

Сатыш-сөткөн чырыны
адыр дээр, солун, сөткүүдө
база ховартан, оон өртөөн
де-ла киж күш чөлсө.
Харында солунар үнмөстө
төптө калтып даяр чорду.

Суурда аарыг кижилер
боттарынын хуу-салымына
каргымышаан, эзи туруп
калган ийи калт өмнөлдө
байынын, тызылдын ийик,
ле, азы өртөөнө күш чөлсө,
экин болап чындарлар боор
Кожуну, суму чагыргалары
бо бүтүм билер, ону бол-
дурбас дээш кызыларга-ла
хөжөк болганы ол боор.

Ындыг бола-биле эмис,
теди берген чаг үстүг
чуламын карартыг хып кал,
гял оозон чүшүрөргө, ол
кара-шору, шуут-ла кара-
дүмбөй кийиле өкө берти!
Сары-оол ЛОНГАК,
Мугур-Аксы суур.

Социал амыдырал
ДЕТКИМЧЕ—ОЛ ДЭЭРГЕ
ДУЗАЛАМЧЫ-ДЫР

Чонун социал амыдыралың
талазы, биле Эрэн кожуун
штинде чамдык практиктиг
хемчегер алдынып эгелзөн.

Социал камгалап килдизин
(Дүтөр В. К.) пенсионерлерге
алышым садыын ажиткаа.
Ында алыш-чөмчүн өртөө
чик, кергел баранары—
шай, тапкы, чыгар, дапган,
ишын салып турар. Ол-ла
килдистик амыдлачыллары
пенсия, пособени үлөп бе-
рип, малчын кожанарга-ла
чедирип берип турар апар-
ган. Пенсия, пособие чедир,
геннин ачы-дузанын ак-
шаы-биле салгындаа
ажытканы ол.

Апрель — сентябрь ай-
ларда чедимес өг-бүдөлөргө
(кижи савы 1120) 19,6 млн.
рублдин хлөб компенсация,
зын тыгыскаан. Компенсация
бөрүндө талазы-биле чер-
чөлөргө тускай комиссия
лар ажылдап турар. Социал
камгалап килдизин чоп,
пешени-биле пенсионерлерге,
инвалидтерге, пособие ап
турарларга келир чылымн
солун, сөткүүдүн чөп чагы
деп алдырып организастаан.

Ео чылдын март айга че-
динч кожуунда социал лет-
киче бөлүмүз (аргаан Оюу
В. С.) чедимес өг-бүдөлөргө
акша-тегерик, алыш-чөмчө
дузаламчыны көргүзүп кел-
ген. Акша-тегерикти чедир-
позибиле артык айларда ол
ажыл чорбастаан.

Школа - интернаттарын
ажылдадырынын талазы-биле
чамдык чаа аргаларын
ажылдап эгелзөн бис. Чи-
жээ, Бай-Даг ортумак шко-
лазынын интернаттында
урууларды малчыннар ма-
гаанын эккеп берип турар
апарган. Ол мал-маганын
таарыштыр саарип турган,
урууларын алыш-чөмчө баа
эскө-лаа херек чүдөлөр-биле
ханырып турар. Бо эгелзек,
чи, амыдыралын чүдөлөрүн
өскө школа-интернаттарга
чөк ажылдап болбас деп. Онч
баа өөренип көрө эки боор.

Сентябрь 1-ден эгелт
суурларда алыш-савтар
ажылдап эгелзөн. Ала-нелер
буту тала-биле дузанын көп-
түзүп турарлар. Сидиктерин
Мал орталыгында, малдын янам-бүрү чылда,
гаашыр-биле чыдыргыларын уулу демселди база
оон отнет-учедун күштелдирер соунда биле Тыва
Республиканын Президентин Ш. Д. Ооржак
монгуш 50-ле дугаарыг тускай айтышкынын хуурун
алган. Ук Айтышкынын кууселдизин хынаары
биле Тыва Республиканын Чааа Республика деп.
ноддиг селектор хуралын сентябрь айның ортан
эинде эртинген.

Ама Таңды кожуунун чагырыкчыларындан а-
гыла, амы агыйларын дугуртчуларын, тускай эр-
теминер, милициянын амыдлачыллары киришкен.
Айтышкынын ады бекис: «Мал ордаларыга ба-
за малды чыдыргыларын болдурбас-биле немедде
хемчегер дугуйында болгай. Ам Таңды элзөдө
баштайгы харын чаапкан. Айтышкын куусеттин-
чун турар ужурулуг. Ам кожуунун база сумулар
чагыргаларында чүү кыдынганыла?»

Бай-Хаак суму чагырга-
зынды даргазынын хуурун
гезип кууселди турар Ч. Х.
МОНГУШ:
— Ук айтышкынын куу-
сөдир соунда-биле чамдык
ажылдап кылдынган. Бай-
Хаак суурун чурткачыл-
ларынын хуула инектерин ийи
кодады үкешк, каларчылар-
га хуурунчө. Каларчылар
биле суму чагырганын
аразында тускай көрөдүн
чаргал Бай-Хаактын соңгу
талазында колданып Дембел
Алберт, а барын талазын
— Стал-оол Сөгөй олар ка-
дарын турар. Мою мурун-
да чылдарда суурун чөп
талазында база сир кодап
турган. Ол кодады бо чылы-
дын эргезинден эгелт эки
кадарын шыдавананымыс-
биле санларал.

Каларчылар-биле дугур-
жуга эугулар ирек эзелдир-
деп оларын хөдөдизин дээш
ажынып чагырга чери чыыр,
ылчанган 75 хуууу каларчы-
ларга, 25 хуууу чагырга че-
рине артар. Ынчалза-лаа бо
дугуржуга саадын кырып,
де артык деп болуп, чүгө
амче чагырга калат инекте
ринин эзелдинден хөдөдиз

Сут-Хөл кожуунун Суг-Аксы суурда чурттап чоруур
Маалыр не Александро Дундеришкова Монгуш бо хунерде
50 харлаанын демселзөн. Авакыстын өскө-көжөнүн дөдөп
салгаан, тураа ууун, тутса мөөп 7 алышкы, уран-шөвөрүн
чурттагала кызымаан дөсөп салгаан 5 кыс угбашкы
бис.

Чурталганыс каастакчымы, чаякчымы боор эргин
авакыстын торуттугун хуну-биле байыр чедирип, хуну-

ТӨЛӨП
БЕРБЕСТЕДИ

1960 чылда Шагаан-
Арыгга КМК ажытты-
ган чүве. Ону Евстагий
Андронович Малышев дар-
галап турду. 1966 чылга
чедир Улуг-Хем кожуун-
нуц улуг-биче туудугларын
та чекени кылыштым кий-
наан.

Хай болурда карак чивеш
аразында даярч чөп. 1966
чылдың январь 6-да эртен,
гивин ой шакта доң ашыка
кадаг кайтыкшак, бир ка-
рама дээпкен. Ол-ла хөвөр
оң талазы соугураган. Ийни
болуктуг инвалды апарган
мен.

Эмчи комиссияны бүгү на-
зын штинде КМК сзөн пези-
сий төлөп бөр деп шиттир
үндүргөн чүве. Ан келдим ха-
рып. Ынчалза-даа төрөп ону
таңышылдым үргүчү таң-
шылымдын төлөп берип
турдулар. Пенсиямын база
берип турган чүве.

1995 чылда чүгө үш ай-
да 13, 24, 67 муң акшалар
бердилер. 1996 чылда чыгыс,
даа рубль бердилер. Ужу-
рунда ай санымда 92800
рубль бөр ууас.

Таңындап турума тууй-
бо кылар машина чиле бер-
ген. Ону даян Овур, Бары-
мын-мынчкы база четим.
Тың аарыма КМК-ның на-
чалыгы турган Хертек дээр-
зи (адип утукка-дыр мен)
алгаш барган. Сураа Кызыл-
да дисти. Оода ол машина-
ның өртөөн КМК-га эгилеп
берген болза, мөөк өрөш-
мө да төлөп берейлери!

Шагаан-Арыгга шаанда че-
чектедилер хөжүп турган
КМК бо хунерде шуут буур-
лар турар. Ажыкчыларын
таравыккан. Ам чүгө дарга-
зы В. Н. Белек биле бухгалтер
С. М. Визманова артып
калган. Бодан олурарымыс,
олар ол организавиянын дегер-
херексизин камгалаар
орунда садыганд. Боттарыны
ага ажилда-лаа турар хире.
Ажыкчыларына шалын,
пенсия бербес черип калдыг
бүдүрүп дээрли!

Шагаан-Арыг хоорай.
Дамбаа КЫРГЫС.

Улуг-Хем кожуунун
Суг-Аксы суурда чурттап
чоруур Маалыр не Александро
Дундеришкова Монгуш бо хунерде
50 харлаанын демселзөн. Авакыстын
өскө-көжөнүн дөдөп салгаан, тураа
ууун, тутса мөөп 7 алышкы, уран-шөвөрүн
чурттагала кызымаан дөсөп салгаан
5 кыс угбашкы бис.

Чурталганыс каастакчымы, чаякчымы боор эргин
авакыстын торуттугун хуну-биле байыр чедирип, хуну-

КОНСТИТУЦИЯ ТЫВА ДЫЛДА

Россия Федерациязынын
амгы күштүг Конституция-
зын (Ундеин Хоюлузуун)
1993 чылдың декабрь 12-де
бүгү чоңуң бадлаашкынын
биле хуурун алган болгай.
РФ-тин Топ соундада ко-
миссияны ону Россиянын
курне дилының кырынга
хой тиражыг кылдыр до-
раан парлан. Оон бөрү үш
чыл чокшупула турар. Ын-
чалажок Россиянын Кон-
ституцияны тыва дыл кы-
рынга тускай ном кылдыр
амга чедир парлаттымаан.

Чурттуг Конституциянын
республиканың үндизин чо-
нуңуң курне дилынын кы-
рынга тускай ном кылдыр
парларга өрөкчө чүдүдө
дел. Тыва Республиканың
Топ соундада комиссияны
санаан болуп бирги ээл,
чегде очулдуручулар бо-
лудун колдууна «Шын» со-
лунуң журналистеринин
штинден тургускан. РФ,
тин Конституциянын орус
дылдан тыва дилче очулду-
рар, ону редакторлар тал-
зы-биле дыкка нарын болуп
харысалгалыг ажил бо
чылдың чазынында эгелзөн
болган сентябрың төң-
чүдүдө бүрүн доозулган,
тыва дылда белең тексти
өрүлдөгө дужаган.

Конституциянын очулга-
зын колдууна журналистер
Н. С. Вазыр, М. М. Саая
күстөккен. Нарын оуула
талазы-биле оларын белик
мергежилдин курне бол-
ган эрге-хоюлу үндизинен
рини ханымы-биле билирин
демселдээр апар. Ундеин
хоюлуң очулдурунынга,
Тыва Республиканың Жу-
налостер эвлектин кежи,
гүну К. Д. Вудук-оол (6-гы
өдө, Россия Федерациязын
Чааа), эртемден юрист Н. А.

Ондар (7-ги өдө, Суд эрге-
чагыргазы) олар база кириш-
кен. Юридикти нарын тер-
минерин шын очулдуруны-
га олар чугула уууу кири-
ген. Чижээ, «правосудие» деп
сөстү солунарга мөөк муу-
нунда ады-ады кылдыр
очулдуруп турган: «шын
шиндилте», «суд шиндилте»,
«суд чоруудламын»,
РФ-тин Конституциязын
118 үчүдүдүн 1-ги пункту-
зун мынчаар очулдурган:
«Россия Федерациязында
шиндер эргени чүгө суутар
боттанар». Бо оуула
шын болган чедимчел бол-
ган деп санаар мен.

Россия Федерациязын
Конституциянын Тыва дылда
тускай ном кылдыр парлар
чугула ажилды республика
типографиязын директору
Р. К. Ооржак, бүдүрүткө
килдизинин эргелзектин
М. П. Намчолова оларынч
чогуур үезинде эки органи,
застаанын, тааржыр болуп
шынларгы саадын аймаан
тускайлап белеккенин дем-
делгевейн барып болбос. Ти-
пографиянын компьютер
участогунун мастери Оксана
Тас-оол, ол участогун тех-
никтиг специалист Татьяна
Монгуш Конституциянын
тыва текзин дүргөн өрүүр,
чыксыкар талазы-биле чы-
мыштыг нарын ажилды кы-
лып, белик мергежилдин
көргүскөн.

Россия Федерациязын
Конституциянын тыва дылда
5 муң эвемлөр ном кыл-
дыр үндүрери биле ат сал-
гын Эрүү дүрүмүн ажилдап
дылган болуп ону парлап
кырыган калчак ажилдап
турган деп. Мөөк бо сана,
лымы солунуң помукчу,
лузу бо чылып чырыкче үнер
Оон кол редактору юристик
эртемнерин магистр

Алексей ДУГЕРЖАА.

Тыва дылда белең тексти
өрүлдөгө дужаган.

Тыва дылда белең тексти
өрүлдөгө дужаган.

Тыва дылда белең тексти
өрүлдөгө дужаган.

РЕДАКЦИЈАНЫН КОЛЛЕГИЯНЫ: Н С БАЗЫР
(кол редакторун ораакчымы), В. О. КУУЛАР (кол реда-
кторун ораакчымы), С. С. МОНГУШ (харысалгалыг се-
кретары), Е. О. СЕВКИПТИ.
РЕДАКЦИЈАНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер күлөзө адыр
чөп — 3-34-26; кол редакторун ораакчымы — 3-33-91;
3-34-11; харысалгалыг секретары — 3-34-92, ораакчы-
лары — 3-45-93.
КОНСТИТУЦИЯ ТЫВА ДЫЛДА
Очурун
«ШЫН» СОЛУНУ ДАМЧЫШТЫР
Биске эргин болган чокс
Сайхо Даржаева Оюнуу
сөөгү орукче үдээрине мо-
родыг болган материалдыг
көдөкченин көргүскө Тыва
Республиканын Президентин
Ш. Д. Ооржакка, Тыва Рес-
публиканын Чааага, РФ-
тин Айыл чок чоруунуң хөри-
дералдыг абанынын Тыва
Республика талазы-биле эр-
телинин, Кызыл хоорайнын
ИХЗ-ниң удурутталарына,
Очурун эзи, төрелдери.
Тыва дылда белең тексти
өрүлдөгө дужаган.